

Átalakuló vidéki terek Kelet-Közép Európában

Póla Péter

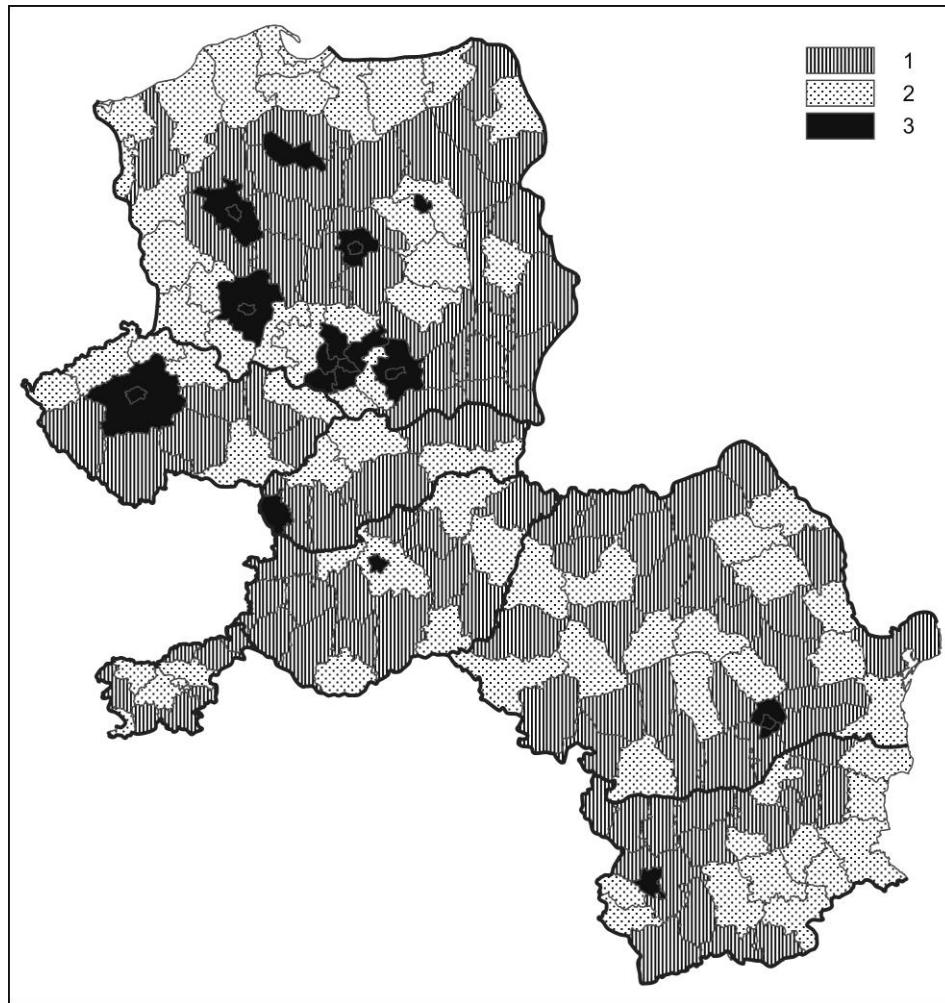
Az 1989-1990-es rendszerváltás előtt a szovjet érdekszférához tartozó kommunista országok vidéki térségeinek állapotát alapvetően a mezőgazdaság állapota határozta meg, s a távolról homogénnek tűnő régióban jelentős különbségek mutatkoztak az agrárium teljesítményében nem csupán az eltérő adottságok, de – főként Magyarország esetében – a sajátos agrármodell miatt is. Az átalakulás, a piacgazdaságra való áttérés ezért eltérő alapokról indult, és sok hasonlóság mellett különbségeket mutatott, mutat a mai napig. A 2004-es (illetve 2007-es, 2014-es) uniós csatlakozás óta hasonló fejlesztéspolitikai alapelvek mentén ugyan, de a politikai-ideológiai különbözőségek, és mindenekelőtt az intézményrendszer működésében, hatékonyságában mutatkozó eltérések miatt az agrár- és vidékpolitikai intézkedések és ezek hatása a vidék állapotára nem érthető meg a térséget egészen kezelve. A tanulmány célja mégis elsősorban az, hogy a fontosabb ország specifikus problémák és lehetőségek hangsúlyos megjelenítése mellett vizsgáljuk meg melyek a kelet-közép európai vidéki térség sajátos, a legtöbb államra jellemző adottságai, melyek a hasonló problémák és a hasonló pályák. Az egyik fő kérdés, részben a különbségtétel alapja az lehet, hogy az egyes vidéki térségek milyen sikerrel tudták modernizálni agrárgazdaságukat, megőrizve ezzel a vidék máig legfontosabb gazdasági bázisát. A másik pedig, hogy mennyiben tudták a vidék agrárjellegét gazdasági diverzifikációval mérsékelni.

1. Kelet-Közép Európa vidéki térségei

A vidéki térségek – a fejlettséggel is összefüggően – markáns makroregionális megoszlást mutatva rajzolódnak ki Kelet-Közép Európában. Összefüggő fejlett vidék Csehország déli részein, Szlovéniában figyelhető meg, mellettük csak szigetszerűen található meg az egyes országokban: a (változó hatósugarú) fővárosi agglomerációk mellett Isztria és Dubrovnik (idegenforgalmi adottságai okán), a Budapest-Győr-Bratislava tengely és a lengyel Ciechanowsko-plocki. A régió domináns vidéktípusa ugyanakkor a fejletlen vidék, amely a térség középső és keleti felét uralja. (Farkas – Szabó, 2014). Az EU besorolása értelmében dominánsan vidéki területeket mutatja az 1. ábra. Ehhez hasonlóan a kelet-közép európai régiók népsűrűségi mutatói is a vidéki jelleg dominanciáját igazolják a térségben (2. ábra).

Az atipikus vidéki térségektől eltekintve – ilyennek tekinthetők a dinamikusan fejlődő, jelentős munkaerő-piaci lehetőségekkel rendelkező nagyvárosokhoz közeli vidéki terek, a turisztikai attrakcióval rendelkező települések köre – Kelet-Közép Európa *tipikus* vidéki térségeire az a jellemző, hogy a mezőgazdaság modernizálódásával, majd elsősorban annak a rendszerváltozástól tapasztalható válságával elvesztette gazdasági bázisát (Buday-Sántha, 2010), melyet azóta sem sikerült felépíteni. A vidék nehéz helyzete ugyanakkor nem valamiféle tudatos rombolás következménye és bizonyos tekintetben csak a vidék oldaláról nézve kedvezőtlen, az egész társadalom szintjén jellemzően inkább progresszív folyamat (Beluszky, 2013) – még a kelet-közép európai térségben is.

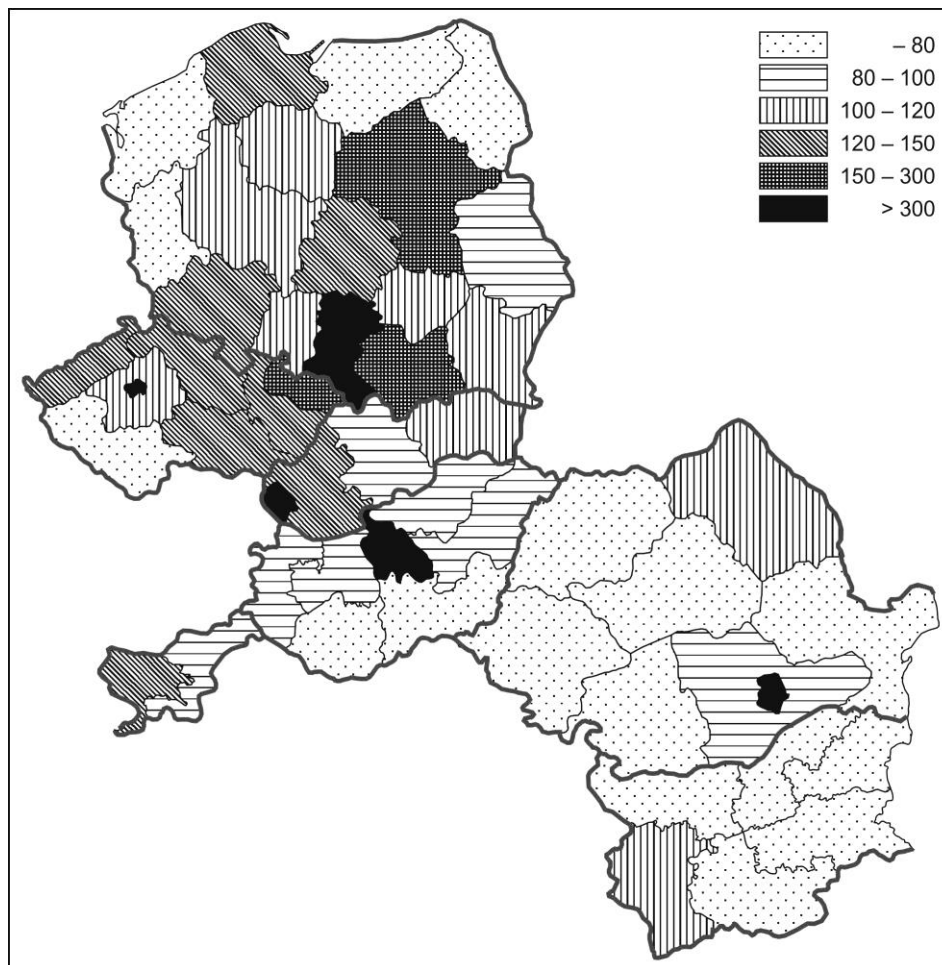
Figure 1. Urban-rural typology of NUTS 3 regions

1: Predominantly Rural 2: Intermediate 3: Predominantly Urban

Forrás: eurostat alapján saját szerkesztés

Figure 2. Népsűrűség a kelet-közép európai régiókban (fő/km²)

Forrás: Horváth Gy. (szerk.): Kelet- és Közép Európa régióinak portréja alapján saját szerkesztés

Az agrárgazdaság Kelet-Európa országaiban hagyományosan meghatározó jelentőségű, a térség nagy része túlnyomóan agrárország volt és máig jelentősebb a mezőgazdaság súlya a gazdaság egészében, mint Európa nyugati felén. A mezőgazdaság aránya a nemzeti jövedelemtermelésben és a népesség foglalkoztatásában meghaladja a fejlett országok átlagát – tegyük hozzá, hogy az ágazat jelentősebb szerepe mögött számottevőek az országonkénti eltérések figyelhetők meg, amelyben a természet földrajzi adottságoknak is szerepe van, ennek különbözőségét mutatja megművelt területek arányában látható jelentős eltérések is (1. táblázat). A mezőgazdaság GDP-hez való hozzájárulása ugyan csökkenő tendenciát mutat a térségben, de évekkel a csatlakozás után is közel kétszerese az uniós átlagnak (3. ábra). A térségben a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya a rendszerváltást követően, a 90-es évek elején 15% fölötti, s a keleti bővítés idején is 11%, (közel háromszor akkora, mint az EU-15-ök átlaga). Romániában különösen jelentős (közel 30%), ahol a 90-es években is látunk még enyhe növekedést, melynek háttérében a forradalom utáni évek ipar válsága következtében elinduló, az agrárium felé való visszaáramlás áll. A másik legjelentősebb agrárfoglalkoztató Lengyelország. Bár a Cseh Köztársaság, Szlovákia és Magyarország mutatói közelebb vannak az uniós átlaghoz, ezekben az országokban a mezőgazdasági munkaerő 3,5-5% közötti, a kelet-közép európai országokban a mezőgazdasági gazdasági, társadalmi és politikai szempontból egyaránt nagyon érzékeny terület (4.

ábra). Az EU csatlakozást követően elinduló részben ideiglenes, részben végleges kivándorlás jelentős részben egykori mezőgazdasági munkavállalókat érintett. A hatékonysági követelményeknek nem megfelelő kisközségek azonban jellemzőek maradtak, gyakran – főként Romániában és Lengyelországban "menedék" jellegűek (Darrot, 2008). Az ezredfordulóig Bulgáriában és Romániában, a mezőgazdasági tevékenység növekedése mögött a munkaerőpiac súlyos válsága áll (Bourdeau-Lepage - Bazin 2006). A mezőgazdaság jelentőségét támasztják alá az is, hogy a régióknak szinte valamennyi fontosabb mezőgazdasági termék világtermeléséhez való hozzájárulása jelentősnek mondható (Csáki, 1998)

1.táblázat: A mezőgazdaság által művelt területek aránya

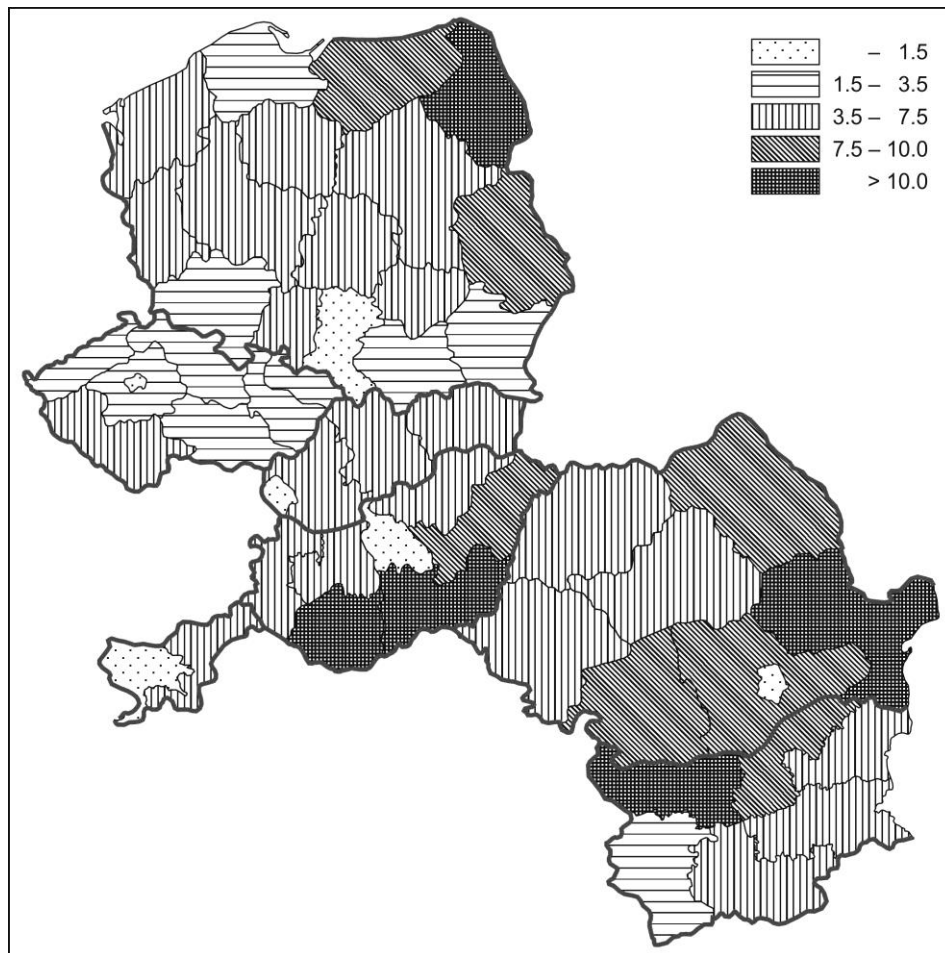
	művelt területek aránya (%)	ebből szántóföld (%)
Hungary	65,1	50,3
Romania	62,0	39,1
Poland	52,0	40,6
Bulgaria	47,8	39,1
Republic Czeh	46,0	34,1
Slovakia	40,3	27,9
Slovenia	24,3	8,8

Forrás: Eurostat

Jóllehet, a vidék nem egyenlő a mezőgazdasággal, de mivel a mezőgazdaság a vidék legadekvátabb ágazata (Buday-Sántha, 2011), a vidéki térségek fejlettségét, fejlődési lehetőségeit a mezőgazdaság helyzete alapvetően meghatározza. A mezőgazdaságban végbemenő modernizáció minden progresszivitása ellenére önmagában is nehéz helyzetbe hozza a dominánsan agrárjellegű térségeket. Különösen így van ez akkor, ha az agrármodernizáció nem sikeres, ha a kialakuló struktúrák nehezítik a hatékony gazdálkodás kialakulását. Márpedig a kelet-közép európai térség öröksége valamint az átmenet politikai és gazdasági nehézségei, gazdaság- és agrárpolitikai hibái hozzájárultak ahhoz, hogy a térségben a mezőgazdaság és következésképpen a rurális térségek helyzete érdemben ne javuljon, sőt egyes periférikus térségekben a globális hatások által felerősített súlyos erodálódás figyelhető meg (Káposzta, 2014): rurális közösségek veszítik el szolgáltató és közösségmegtartó intézményeiket, erodálódik a vidéki infrastruktúra, a forrásmegkötő képesség.

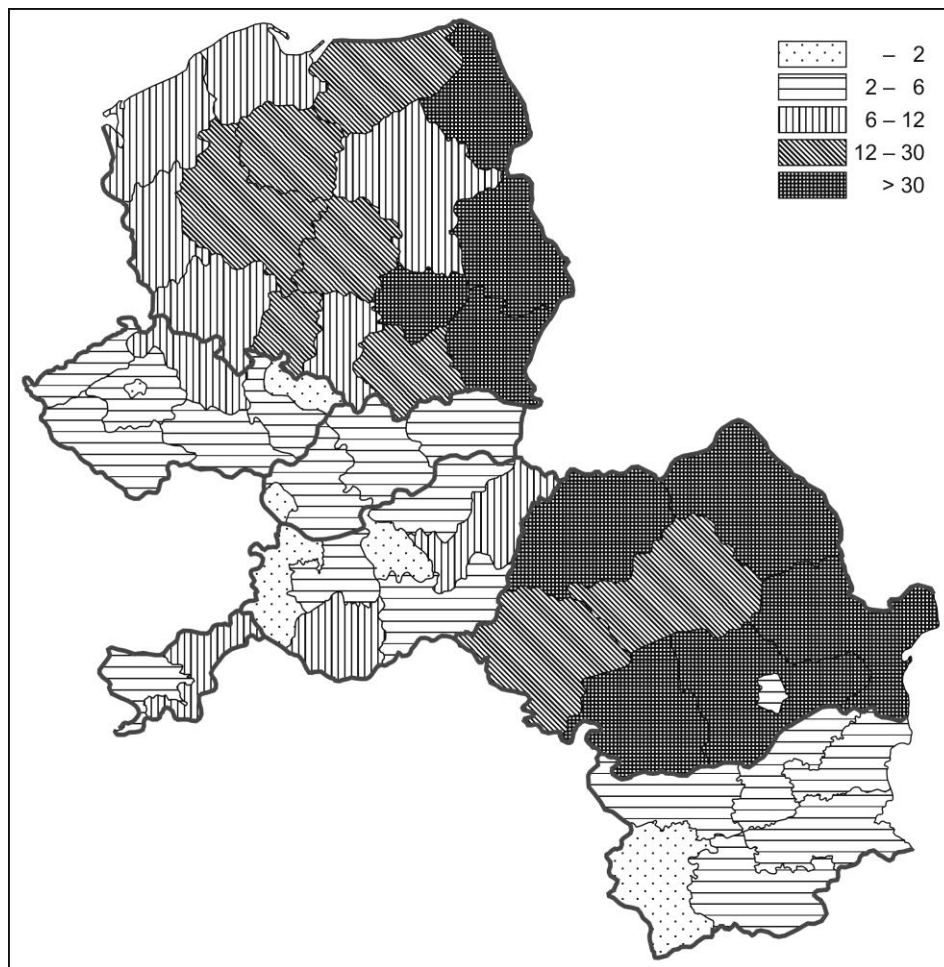
A kelet-közép európai régió több országában a mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött szerepe és a GDP-hez való hozzájárulás mértéke (3-4. ábrák) jelentősen eltér egymástól, ami a gazdálkodás alacsony termelékenységét, illetve a globális átlagtól elmaradó hatékonyságot jelzi (5. ábra)

Figure 3.: A mezőgazdaság aránya a GDP-ben (%)

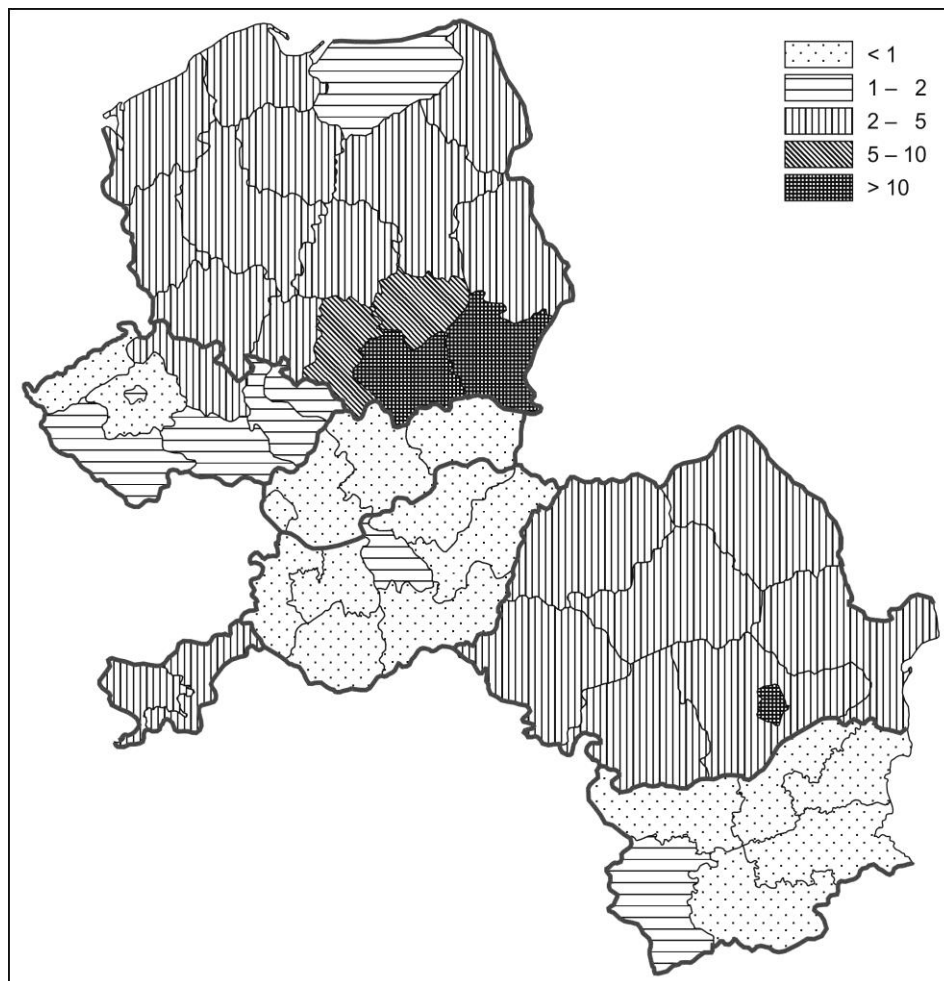
Forrás: Horváth Gy. (szerk.): Kelet- és Közép Európa régióinak portréja alapján saját szerkesztés

Figure 4. A mezőgazdaság szerepe a foglalkoztatásban

Forrás: Horváth Gy. (szerk.): Kelet- és Közép Európa régióinak portréja alapján saját szerkesztés

Figure 5.: A mezőgazdasági foglalkoztatás és a mezőgazdaság GDP-hez való hozzájárulásának egymáshoz való viszonya a kelet-közép európai régiókban

Forrás: Horváth Gy. (szerk.): Kelet- és Közép Európa régióinak portréja alapján saját szerkesztés

Ebben az elmaradottságban jelentős szerepet játszik a politikai, gazdaságtörténeti örökség, amelyek a mai struktúra kialakulásához vezettek, de szerepe van az EU mezőgazdasági politikájának és vidék- és regionális politikájának egyaránt, amely a kialakult struktúrák merevségén érdemben nem tudott oldani a fejlettségbeli különbségeket inkább konzerválja. Ahogy *Pospech* (2014) fogalmaz: 1989 előtt a kommunista rezsim, míg 2004-től az EU-programok és politikák szabványosították a mezőgazdaságot. A KAP egyik komoly problémájaként rója fel *Lieskovsky és szerzőtársai* tanulmánya (2015), hogy annak adaptációja kizárólag a nagygazdálkodóknak jelentett érdemi segítséget így a térség számos kisk gazdasága aligha várhat tőle érdemi pozíciójavulást.

Egy egészséges, fenntartható társadalom és gazdaság számára az integrált, fejlődőképes vidék alapfeltétel. A kelet-közép európai térségben ennek szükséges megteremtteni az alapjait, ami a régió egyes államaiban sikeresebb, másutt és jellemzően egyelőre kevésbé az. A siker receptje nem egyszerű, és talán nem is másolható, de alapvetően két út lehetséges: az egyik a fejlődőképes nagyvárosok gazdaságába való integrálódás, a másik a belső erőforrások kreatív hasznosítása. Egyik sem, de utóbbi főleg nem hagyhatja azonban figyelmen kívül, hogy a vidék bár nem egyenlő a

mezőgazdasággal, az ágazat modernizációja, agribiznisz szemléletű fejlesztése nélkül nem lesz élhető és fejlődő a vidék. Ennek megfelelően is alapvetően két feladat van. Az egyik megérteni, hogy a mezőgazdaság, mint ágazat fejlesztése nélkül nem lehet sikeres a vidék. Az ágazat tulajdoni szerkezetében, versenyképességi mutatóiban is vannak különbségek a kelet-európai államok között, a szektor sikeres fejlesztése sehol sem hagyhatja figyelmen kívül, hogy a hatékonysági versenyt nem lehet elkerülni, az ágazat infrastrukturális, technológiai fejlesztést igényel, s a versenyképességi követelményeknek célszerű alárendelni a struktúra- és támogatáspolitikai kérdéseket is. A másik feladat, hogy a vidék multifunkcionális jellegét megerősítve, az agrárium elsődlegessége, de koránt sem kizárólagossága mellett diverzifikálni kell a rurális területek gazdaságát. Ennek egyik legfontosabb feltétele a helyi közösségek megerősítése, az aktivitás fokozása, amelynek egyik alapja a képzettségi szint emelése. A továbbiakban e két feladat alapján vizsgáljuk meg honnan indult és hol tart a régió mezőgazdasága és a rurális terek gazdasági diverzifikációja, a helyi fejlesztés.

2. Az agrárium és a vidéki térségek öröksége

Kelet-közép Európa agrárgazdaságának több évszázados fejlődéstörténetének bemutatása nem része a tanulmánynak, így az örökség vizsgálatát a II. világháború után kialakuló struktúrák bemutatásával kezdjük, ami lényegében a Szovjetunió politikai és gazdasági érdekszférájába kerülést követően alakult ki. Természetes ugyanakkor, hogy a megelőző időszak agrártörténete, gazdasági és társadalmi struktúrái, hatással voltak arra is, hogy miként alakult a kelet-közép európai államok mezőgazdaságának helyzete a kommunista rezsim keretei között, ahogy az ekkor rögzülő struktúrák is befolyásolták a rendszerváltás utáni átalakulás folyamatát.

Jelentős szerkezeti különbségeket találunk a térségben már az állam-szocialista időszak előtt is. Bulgáriában lényegében hiányoztak a nagybirtokosok, Romániában és a Balkán többi részén ugyan jelen voltak, de valódi, üzemi formában itt sem beszélhetünk nagybirtokról (nagybirtokosok földjeit parasztok bérlik és művelik), ami az összességében szűkösen rendelkezésre álló jó minőségű megművelhető területekkel és a magas agrárnépességgel együtt jelentős szegénység forrása volt. A régió Habsburg érdekeltségű területein ugyanakkor nemcsak mint tulajdon-, de mint üzemforma is jelentős volt a nagybirtok, a térség ezen részén a földterületek több mint felét tették ki (Illés, 2002).

2.1 Állam szocialista időszak

A kommunista hatalomátvételt követően az állampártok agrárpolitikája szorosan összefüggött az iparpolitikai elképzelésekkel. A mezőgazdaság alávetésével kívánták megvalósítani a jelentős volumenű beruházásokat, a mezőgazdaságtól is elvonva az ehhez szükséges tőkét, munkaerőt. Ehhez a mezőgazdaságban a kollektivizáláson keresztül vezetett az út.

A térség több országában ez a folyamat néhány kivételtől eltekintve gyorsan lezajlott. Lengyelországban sikertelen volt a kollektivizálás, a lengyel mezőgazdaságban a magántulajdon meghatározó maradt, bár ezek hatékony működését számos korlátozás akadályozta. Hasonló, jelentős korlátozások melletti magántulajdoni struktúra volt jellemző a volt jugoszláv tagországokban, így Szlovéniában is. Másutt a kollektivizálás, az állami és szövetkezeti rendszer vált meghatározóvá. A kollektivizált agrárium nemcsak termelési tényezőinek harmóniáját veszítette el, de jelentős értékű állóeszköz esett ki a termelésből. Az uralkodó modelltől való eltérés Magyarországon volt a leginkább

sikeres, ahol 1949 és 1956 között két alkalommal is történt kísérlet a kollektivizálásra, de csak az ötvenhatos eseményeket követő kádári restaurációban lett teljes ennek sikere. Az időszak egyik jellemzője, hogy a térségben uralkodó szovjet típusú modelltől a magyar agrármodell eltávolodik és sajátos utat jár be. Ennek lesz a következménye a szektor dinamikus fejlődése, a nemzetközi mércével mérten is figyelemre méltó eredmények. A magyar sikerek háttérében meghatározó a sajátos tulajdoni és vállalkozási struktúra (az ún. többszektorú mezőgazdaság) áll. A szovjet modelltől fokozatosan elszakadó termelőszövetkezetek képviselték a mezőgazdasági termelés nagyobb hányadát és integrálták a jelentős és eredményes háztáji kisüzemeket. Az így integrált családi kisüzemek (formálisan ugyan nem, de lényegében kis magánvállalkozások) a '80-as években már a mezőgazdasági termékek jelentős hányadát adták. Az említett állóeszköz állomány egy része így vissza tudott kerülni a termelésbe. A kis- és nagyüzemek valamint a feldolgozóipar integrálásával egy igen sajátos, de nagyon jól működő konstrukció született a magyar mezőgazdaságban, ami jól szolgálta a szektor fejlődését. A magyar modell tartalmazott magán- (ún. magán), szövetkezeti és állami tulajdont egyaránt. A háztáji a litván mezőgazdaságban is dominánsan jelen volt (*Maciulyte, 2004*), ott azonban kevésbé sikeresen integrálódott.

Fontos hangsúlyozni: az állam szocialista tervgazdaság időszakában távolról homogénnek tűnő térségben jelentős különbségek is megfigyelhetők (2. táblázat), s erre éppen a magyar modell a legjobb – pozitív - példa. A struktúrában lévő különbségek háttérében persze nem csupán a politika által meghatározott modellbeli különbségek, hanem a természeti, földrajzi adottságok által is befolyásolt termékszerkezetben tapasztalható eltérések is megjelennek¹. *Bulgáriában* a sokszínű termelési struktúrát lehetővé tevő adottságok (egyes területek kiemelkedő minőségű földek) mellett a korai kollektivizálás, majd a jellemzően sikertelen agráripari komplexumok határozták meg a mezőgazdasági struktúrát. Az összességében inkább csak közepes termőföldi adottságokkal bíró *Lengyelországban* a magántulajdon meghatározó maradt, amely viszont kemény korlátok közé szorítva képtelen volt hatékony működésre. Hasonló struktúra volt jellemző a volt jugoszláv tagországokban, így *Szlovéniában* is.

2.táblázat: A szövetkezeti és állami tulajdon aránya a mezőgazdasági földek esetében 1989 előtt

	szövetkezeti (%)	állami (%)
Czech Republic	61	38
Bulgaria	58	29
Hungary	80	14
Poland	4	19
Romania	59	29
Slovakia	69	26

¹ Még a függetlenségüket elvesztő, a Szovjetunióba tagozódó *balti államok* között is jelentősek a különbségek, s nem csupán az eltérő mezőgazdasági termékszerkezet, de az örökölt tulajdoni szerkezet eltéréseiből is adódóan is. Észtország összes földterületének közel fele erdő, a művelt mezőgazdaság területek túlnyomó többsége szántó, Lettországból az állattenyésztés, a meghatározó (tejtermékek, tojás), míg Litvánia kiemelkedő a szántóföldi művelés, a gabonavetékum. Lettországból az 1920-as földreform életképes középbirtokos réteget hozott létre, addig Litvániában szinte érintetlen maradt a nagybirtok struktúra, de a szovjet típusú kollektivizálás, a földek államosítása és a kolhozok kialakítása után a háztáji gazdaságok szerepe is megemlíthető.

Az időszak egyik legnagyobb, a térség valamennyi országát együttesen sújtó gazdasági jellegű problémája a földpiac hiánya volt, ami károsan hatott az ésszerű földhasználatra is. A másik, hogy a kollektivizálás lényegében felszámolta a paraszti gazdaságokat. Egységesnek mutatkozik a térség abban is, hogy meghatározóvá a nagytáblás művelést preferáló nagyüzemi struktúra vált. Ennek számos előnye mellett problémái is vannak, melyek máig hatnak.

Az időszaknak azonban van három feltétlenül pozitív jellemzője, amely a térség mezőgazdaságának fejlődését megalapozta. Az egyik, hogy a Szovjetunió hatalmas piaca, amely jóformán minden – főleg mezőgazdasági és élelmiszeripari – terméket képes volt felszívni. A másik pedig a szovjetunióból érkező olcsó energia, amely nemcsak az iparosítást alapozta meg, de a mezőgazdasági technikai fejlődésének is alapját jelentette. Nem véletlen, hogy a kommunista rezsim, a Szovjetunió gazdasági és politikai megropppanása a térség mezőgazdaságát is maga alá temette. A harmadik pedig, hogy bár a szövetkezetek csak kisebbik része (s nem is valamennyi országban) gazdálkodott színvonalasan, de így is érdemi hatással volt a vidéki jólétre.

2.2 A rendszerváltás utáni átalakulás

A régió agrárgazdaságát a kilencvenes évek első felében a termelés általános és jelentős visszaesése jellemezte. A kelet-közép európai térség országaiiban a '89-90-es politikai rendszerváltozást a gazdasági rendszer átalakulása kísérte. Az állami tulajdonra épülő szocialista tervgazdaságról a szabad piacra való áttérés sehol sem ment zökkenőmentesen, mindenütt gazdasági válság árnyékolta be a rendszerváltás pozitív élményét. Különösen érzékenyen érintette a válság a mezőgazdaságot. Az átmenet éveiben már megmutatkozott az egyéni utak különbözősége, ami a régió országainak agrárpolitikájában is megjelenik.

Privatizáció és hatásai

Az állami, szövetkezeti földek kapcsán minden érintett országban a privatizáció volt a meghatározó, sőt a legtöbb országban ez teljes restitúciót, vagyis a földek korábbi tulajdonosoknak való visszajuttatását jelentett. Magyarországon ez a restitúció csak részleges volt, mivel számos egykori tényleges tulajdonos nevén már nem volt földterület ők kárpótlási jegyet (lényegében pénzbeli kárpótlást) kaptak. A földprivatizáció eltérően érintette a különböző fejlettségű és agrárszerkezetű országokat. Ott, ahol az erős szövetkezetek bázisán modern, iparszerű mezőgazdaság alakult ki – Magyarország, és az egykori Csehszlovákia sorolható ebbe a körbe – a korábbi agrárlakosság elhagyta az ágazatot, sőt jelentős részük a vidéket is. Ezekben az országokban a privatizációt követően az új földtulajdonosok már nem voltak abban a helyzetben (se motivációjuk, sem tudásuk nem volt meg hozzá), hogy megműveljék földjüket. Értelmszerű volt, hogy az a korábbi, még fennmaradt nagyüzemek használják tovább – visszabérelve a területeket az új tulajdonosoktól. A történeti minta fordítottja alakult ki tehát ebben a térségben (Illés, 2002): míg régebben koncentrált tulajdoni struktúra mellett sok kisparaszt művelte meg kevés nagybirtokostól bérelt földterületeket, addig ma elaprózott tulajdoni szerkezet mellett kevés nagy bérlő (nagyüzem) a jellemző, amely a nagyüzemi menedzsment szempontjából korántsem ideális

állapot. A korábbi nagyüzemek különböző gazdasági társaságokká alakultak át. Máig komoly politikai viták tárgyát képezi ezen gazdasági társaságok földtulajdon szerzésének tilalma, amely ma a régió több országában érvényes, s amelynek feloldása jelentősen egyszerűsíthatná, kiszámíthatóbbá tenné a nagyüzemek gazdálkodását, növelné a beruházási hajlandóságot különösen olyan területeken, mint az egyre inkább nélkülözhetetlen talajjavító programok, belvízmentesítés illetve öntözés.

Ott, ahol a korábbi szövetkezeti földeket visszajuttatták eredeti tulajdonosuknak, illetve Lengyelországban, ahol a kollektivizálás kísérlete ellenére is alacsony maradt a szövetkezeti tulajdon aránya, a törpebirtokok többsége a tőkehiányból eredően a versenyképességi követelményeknek nem tud megfelelni. Románia területén máig említést érdemlő a piacra sem termelő önellátó törpegazdaságok száma. Ott, ahol a földvásárlást nem tiltják (Horvátország, Szlovénia) nagyon heterogén a kép, amit elsősorban a kapitalista viszonyok generálnak. A tőkeerősebb gazdaságok tovább erősödnek és bővülnek, míg az erőforrás hiányos gazdaságok leszakadása, nem ritkán tönkremenetele figyelhető meg.

Az örökség és a privatizációs folyamatok eredményeként az ezredfordulón jelentős különbségeket látunk a térség országai közötti birtokméretekben (3. táblázat) Kiemelkedő a birtokkoncentráció a Cseh Köztársaságban és jelentős Szlovákiában, míg másutt rendkívül szétaprózott birtokstruktúrát találunk.

3.táblázat: átlagos birtokmérete 2000-ben

	farmok átlagos mérete (ha)
Czech Republic	151
Bulgaria	4,4
Hungary	4,7
Poland	6,6
Romania	3,1
Slovakia	50,2
Slovenia	5,6

Forrás: Eurostat

A törpegazdaságok (öt hektár alatti birtokok) sokkal nagyobb arányban vannak jelen a mezőgazdaságban, mint Európa nyugati felén. Magyarországon, Lengyelországban Bulgáriában és leginkább Romániában törpebirtokok teszik ki a megművelt földterület közel kilenc tizedét.

A mezőgazdasági termelés jelentős visszaesése

A rendszerváltást követő években (1990 és 1995 között) az ágazat által előállított GDP a régió szintjén évi átlagban közel hat százalékkal csökkent, és egészében véve az 1989-es szint mintegy 60 százalékára esett vissza (Csáki, 1998). A termelés visszaesése lényegében a vizsgált térség valamennyi régiójára jellemző. A legtöbb kelet-közép-európai országban a GDP csökkenésénél is

jelentősebb volt a mezőgazdasági termelés recessziója. A mélypont 1993 körül következett be. Lengyelországban és Romániában² valamivel előbb (Burgerné, 2001).

A termelés visszaesésének okai közé az alábbiak sorolhatók (Burgerné, 2001):

- A piac beszűkülése: a volt szovjet piac csökkenése nagyságrendekkel volt jelentősebb a nyugatra irányuló kivitel mérsékelt emelkedésénél, míg a gazdasági válság belső keresletszűkülést eredményezett.
- Csökkentek az állami támogatások.
- Csökkenő jövedelmezőség miatti csökkenő műtrágya- és növényvédőszer-felhasználás, amely a hozamok csökkenéséhez vezetett.
- A rossz jövedelmezőség és a privatizáció együtt a parlagon hagyott területek arányát növelte.
- A privatizáció okozta káosz.

Szintén Burgerné (2001) gyűjti össze a későbbi fellendülést lehetővé tevő tényezőket, melyek közé főként az alábbiak sorolhatók:

- A meglévő szakértelem és szaktudás, a jól képezett agrárértelmiség jelentős száma.
- A földprivatizáció jellegzetességei a bérleti rendszer elterjedését eredményezték, illetve kényszerítették ki, a bérelhető földek bősége a bérleti díjakat lefelé szorította.
- A kilencvenes évek közepétől emelkedtek a támogatások és némileg javult az ágazat hitelezése is.

Az ágazat átalakulása rendkívül lassan történik, sőt az eredmények megítélése sem egységes. A tulajdonosi bizonytalanság, a sok esetben alacsony jövedelmezőség együttes következménye az átmenet első éveiben a nem megművelt területek arányának *látványos* növekedése. A látványos jelző itt arra is utal, hogy a kultúrtáj állapotának romlása a mezőgazdaság helyzetének problémáit jól láthatóvá teszi az egész társadalom számára.

Eltérő előjelű változások az ágazat nemzetgazdasági súlyában

Az átmenet első éveiben egyes országokban igen jelentős változások következnek be az ágazat nemzetgazdasági súlyában úgy a GDP-hez való hozzájárulás arányát, mint a foglalkoztatási szerepét illetően. Különösen jelentős a csökkenés Magyarországon, Csehországban és Szlovákiában, miközben Romániában és Bulgáriában tovább nő a szektor részesedése, Lengyelországban az agrárium GDP-hez való hozzájárulás csökken, de foglalkoztatásban tartósan jelentős szerepe marad (4. táblázat).

4.táblázat: A mezőgazdaság jelentőségének változása az átmenet első éveiben (1990-1995)

	GDP (%)		Foglalkoztatás (%)	
	1990	1995	1990	1995
Czech Republic	6,3	3,1	9,9	4,7
Bulgaria	11,0	10,8	18,1	22,0

² Az átmenet éveiben Románia mezőgazdasága még némi növekedést is képes volt felmutatni, de ez alapvetően a korábbi évek katasztrofális helyzetéből következik, s nem az átalakuló román mezőgazdaság sikerére utal.

Hungary	15,6	6,4	17,9	8,5
Poland	11,8	6,1	26,4	25,0
Romania	13,7	21,6	28,2	35,7
Slovakia	9,3	5,3	12,1	9,4
Slovenia	4,4	4,4	11,8	10,4

Forrás: OECD survey of agriculture in transition countries

A termelés sokak által várt gyors növekedése tehát nem következett be. Az agrárszektor és ezzel együtt a vidéki térségek gazdaságának átalakulása elmarad a gazdaság egészében bekövetkezett változások mértékétől, de az egyes országok reformteljesítményei sem egyformák (Csáki, 1998).

A kelet-közép-európai régió agrárkereskedelmére mindeközben fokozott integrálódás jellemző, egyre inkább része lesz a globális agrárkereskedelem rendszerének, amely nyilvánvalóan fontossá, sőt megkerülhetetlenné teszi a versenyképességi, hatékonysági szempontok érvényesítését az ágazatban. Ez pedig a vidék foglalkoztatási lehetőségei kapcsán ellentmondásos helyzetet, komoly vitákat generál a vidékfejlesztők és az ágazati érdekeket képviselők között. Érdek- és értékütközések jellemzik mind az ágazatot, mind a terület- és vidékfejlesztést, de különösen e két eltérő szempont-, érv-, és érdekrendszer harmonizálása nem megy zavartalanul.

A vidék nem mezőgazdasági szegmense

A mezőgazdaság helyzetének szempontjából is kulcsfontosságú a fejlődés a vidéki gazdaság nem mezőgazdasági szegmensében. A vidéki térségek problémáit ugyanis nem csak az agrárium válságával lehet magyarázni. A kelet-közép európai rurális területekre a nem mezőgazdasági folyamatok is jelentős negatív hatással voltak. Mindenekelőtt az ipari válság is sújtotta a vidéket, hiszen az ipar ún. marginális foglalkoztatottjai jellemzően éppen azok a még vidéken élők voltak, akik a foglalkoztatás csökkenésére a legérzékenyebbek voltak (képzettség hiánya, ingázás költségei). A szövetkezetek „melléküzemágaiban” folyó nem mezőgazdasági tevékenységek leépülése is a falun élő nem mezőgazdasági munkavállalókat érintette. Illés (2002) arra mutat rá, hogy azokban az országokban, ahol a mezőgazdasági struktúraváltás – megelőzve az ipari szerkezetváltást – gyorsan lezajlott (pl. Csehország), ott az ipar fel tudta venni a mezőgazdaságból érkező munkaerőt. Ahol az agrárszerkezeti átalakulás nem vagy nagyon vontatottan haladt (jellemzően Románia, Bulgária, részben Lengyelország) ott a mezőgazdasági munkaerőt a válságba kerülő ipar nem tudta felszívni, jelentősre duzzadt a munkanélküliség. A fenti táblázat számaira is magyarázatot ad, ami Romániában történt: az ipari munkások vidékre, a mezőgazdaságba való visszaküldése tudatos ipari válságkezelési módszerként jelent meg. A reformok terén élenjáró országok többségében a (diverzifikálódó) vidéki gazdaság fellendülése is képes volt ellensúlyozni az agrárfoglalkoztatottak számának csökkenését és egyben a hatékonyság, a versenyképesség javulását. Részben az inkább kedvező adottságok, részben a relatíve gyenge ipari teljesítmény miatt a mezőgazdasághoz kapcsolódó élelmiszeriparral együtt az agrárium súlya a régió valamennyi országában jelentős maradt (Csáki – Jámbo, 2012).

A rendszerváltást követő évek a külső helyzetből következő kedvezőtlen folyamatok és a belső gazdaságpolitikai hibák miatt szétzilálódó szektor – és ennek mentén az egyre súlyosabb problémákkal

szembenező vidéki térségek – úgy érkezik el az uniós csatlakozásig, hogy a tárgyalások során sem világosak a célok, nem tisztultak le az érdek- és értékviták.

2.3 A régió mezőgazdasága az EU csatlakozás után

A térség országainak uniós csatlakozása az integráció talán egyetlen valóban közös politikájának, a Közös Agrárpolitikának (KAP) a bevezetését is jelentette – még ha átmenetileg nem is használhatták ki ezen országok a KAP minden lehetőségét. Az előző fejezetekből is egyértelműen látszik, hogy a térség és annak agráriumának integrációjára meglehetősen eltérő viszonyok, struktúrák és fejlettségi színvonal mellett kerül sor, ebből következően a tagság nyújtotta előnyökkel, lehetőségekkel másként tudtak élni az új tagállamok, s a tagság veszélyei is eltérő mértékben jelentkeztek az egyes kelet-közép európai országokban, mindezek között a tagságra való felkészülés folyamatának sikeressége is szerepet játszik. Összességében tehát úgy látszik, az eltérő fejlődési pályák során kialakult különbségeket a közös politika sem mérsékeli, a térség adottságai struktúrái és politikái inkább tovább differenciálják az ágazat és jórészt a vidék helyzetét a térségben. Többen osztják azt a vélekedést, miszerint azok az országok tudtak a csatlakozást követően gyorsabban fejlődni (pl. Lengyelország), ahol a KAP előtt alacsonyok maradtak a termelői támogatások és a források (ISPA, PHARE SPARAD) jelentős részét versenyképesség erősítésére fordították (itt a csatlakozás ösztönzően hatott a termelésre), s azok lettek középtávon kevésbé sikeresek (pl. Magyarország) ahol a piaci támogatások voltak jellemzőek. Ettől részben függetlenül Somaival (2014) egyetértve ki lehet jelenteni, hogy a KAP közvetlen kifizetései egyenlőtlen versenyfeltételeket teremtettek a régi és az új tagországok között. Hasonlóan jogos az a megállapítás, amelyet az előzmények alapján is csak megerősíteni lehet, hogy a KAP kelet-közép európai formája nem képes figyelembe venni a termelők közötti és a regionális, szerkezeti különbségeket, sőt nem abba az irányba mutat, hogy csökkenteni tudná a mezőgazdasági fejlettségi különbségeket Európában (Bazin, 2007).

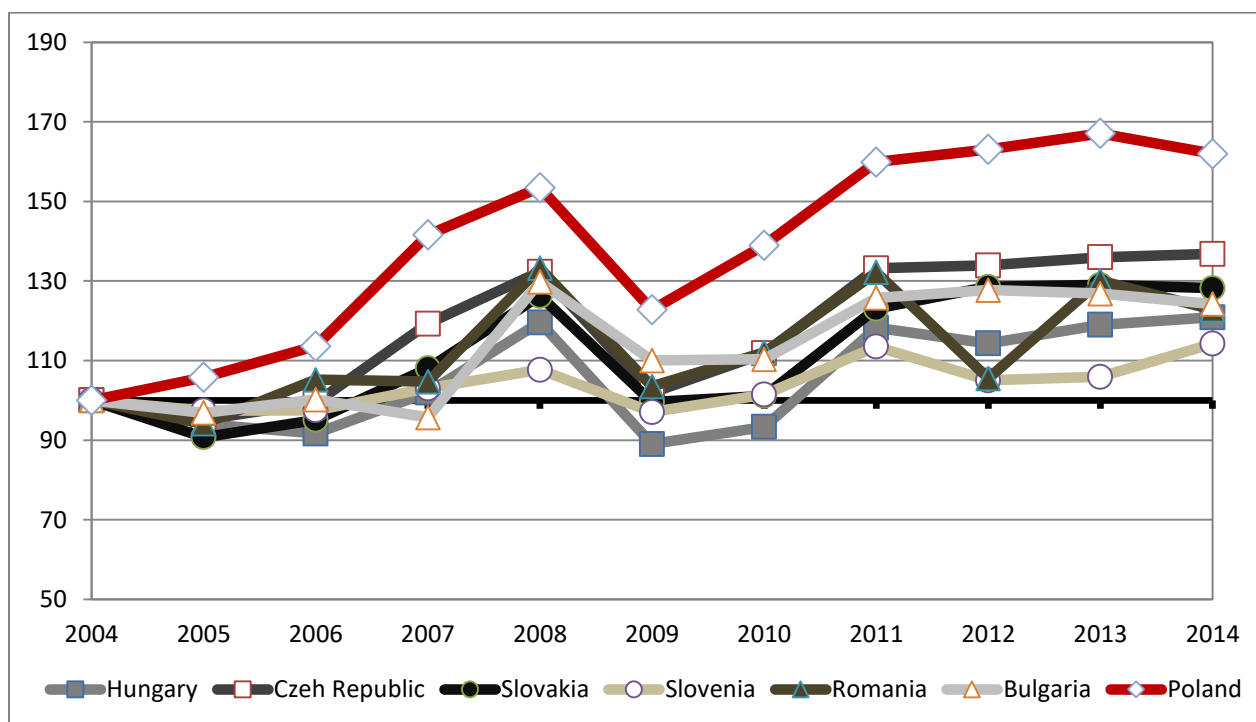
Az uniós csatlakozással a térség mezőgazdasága úgy került tehát éles versenyhelyzetbe, hogy közben a nemzeti agrárpolitika döntési szabadsága nagymértékben csökkent (Meisel – Mohácsi, 1997). A térség valamennyi vizsgált államában az ágazat egyik legfontosabb feladata, hogy az integráción belül, piacgazdasági viszonyok között teremtsen meg a versenyképesség alapjait. Az, hogy ennek a kihívásnak az egyes tagállamok miként tudnak megfelelni, nagyban függ a gazdaság- és agrárpolitika, a politikai intézményrendszer minőségétől, de attól is, hogy mennyiben volt sikeres az integrációra való felkészülés időszaka. Az intézményi háttérben mutatkozó eltérések jelentős különbségeket generáltak és generálnak mindmáig a kelet-közép európai államok mezőgazdaságában, vidéki térségeik fejlődési lehetőségeiben. Az eltérő fejlődési ütem háttérében azonban több tényező is megfigyelhető, mindenekelőtt a történelmi örökségek, a sajátos adottságok következtében a startvonalnál elfoglalt pozíciók, az eszközellátottság (Szlovéniában kiemelkedő), az infrastrukturális háttér, a munkaerő állomány (Romániában és Lengyelországban a legnagyobb), birtokstruktúrák stb. A kibocsátás növekedése Lengyelországban a legnagyobb, a térség országainak jelentős együttmozgása mellett is kiugró a lengyel teljesítmény (5. táblázat, 6. ábra).

5. táblázat: A mezőgazdasági kibocsátás változása az uniós csatlakozástól (2004 = 100)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Hungary	94,0	91,7	102,0	119,6	89,0	93,4	118,2	114,4	119,0	120,9
Czeh Rep.	95,2	99,4	119,3	132,3	102,0	111,8	133,2	133,9	136,0	136,8
Slovakia	90,8	95,1	108,0	126,3	99,6	101,1	123,1	128,5	129,0	128,2
Slovenia	97,4	97,5	103,0	107,7	97,1	101,5	113,5	105,0	105,9	114,3
Romania	94,1	105,2	104,7	133,2	103,5	112,1	132,2	105,5	130,1	122,8
Bulgaria	96,9	100,2	95,7	129,8	110,0	110,3	125,8	127,7	126,9	124,2
Poland	105,8	113,6	141,6	153,5	122,8	139,0	159,9	163,1	167,1	162,0

Forrás: Eurostat adatai alapján

6.ábra: a Mezőgazdasági kibocsátás alakulása ez uniós csatlakozás után (2004 = 100)

Forrás: Eurostat adatai alapján saját szerkesztés

Egy évtizeddel a csatlakozás után az is megállapítható, hogy időben is változhatnak az agrárpolitikák, s ennek következtében a jobban és kevésbé jól teljesítő országok köre is. Nem csupán a felkészülési folyamatban érzékelhető különbségek, de a csatlakozást követő agrárpolitikák eltérései is differenciálják az országok teljesítménymutatóit. A vizsgált térség legtöbb államában duális struktúra alakult ki, amelynek lényege a nagygazdaságok és kisgazdaságok kettősségét, együttélését jelenti. A kisgazdaságok működése ugyanakkor csak Lengyelországban és Szlovéniában mondható eredményesnek, s közben – ahogy Csáki és Jámbor (2010) fogalmaz – a nagygazdaságok magukon hordják a kollektivizált rendszer egyes hátrányos, alacsony hatékonyságot eredményező elemeit. A

rendszerváltás utáni agrárpolitikákban a politikai motivációk a gazdaságinál hangsúlyosabban érvényesültek. A strukturális problémák jelentős részben erre vezethetők vissza. A duális jellegű struktúra problémája, hogy az egymás mellett élő kis- és nagyüzemek között alig van együttműködés, elmarad a szükséges integráció.

Kifejezetten érdekes vita rajzolódik ki a kívánatos birtokméretek vonatkozásában. Vannak, akik a kisbirtokokat integrálnák nagyüzemekké, s akik a nagyokból csinálnának több kisgazdaságot. Példaként említhető a horvát-magyar határfolyó két oldalán lévő eltérő igyekezet. Míg a szlavóniai régióban minden baj forrásának a nem hatékony, szétaprózott kisüzemi struktúrát látják, s a célok között nagyobb birtokok kialakításának igénye jelenik meg, addig a Dráva magyarországi oldalán az elmaradott Ormánságban épp ellenkező az elképzelés, a több kisgazdálkodó számára lehetőséget kínáló struktúrától remélik a megváltást. A jelenlegi helyzet itt is, ott is problémákkal terhes.

A Közös Agrárpolitika hozzájárult az árak és a jövedelmek növekedéséhez, a közös piac lehetőségeivel több gazdálkodónak sikerült élnie, s jelentősen bővült az agrárkereskedelem is. A másik oldalon viszont a tőkeerős, multinacionális kereskedelmi és feldolgozóipari cégek versenyében számos kelet-európai szereplő számára képtelenség volt helytállni. Ez a fogyasztóknak jó volt, a termelők többségének azonban rossz. A rendszerváltás után súlyos krízisen átesett és azóta sem igazán sikeres állattenyésztésnek a KAP logikája nem kedvez, az inkább a szántóföldi növénytermesztést támogatja, A sertés és a baromfi ágazatot ki is zárták a támogatásokból.

A bővülő mezőgazdasági kereskedelem sem mindenütt kedvező. E mögött súlyos problémák is megfigyelhetők: az agrárexportban az alapanyagok, az agrárimportban a feldolgozott termékek aránya emelkedett, vagyis az agrárkereskedelem szerkezete nagyon kedvezőtlenül alakult. A térségben a már addig is magas arányt képviselő gabonavertikum erősödött tovább, ami bár részben érthető, több szempontból sem tekinthető szerencsésnek, célravezetőnek, sőt megkockáztathatjuk, hogy az ágazat mai problémáinak egyik elemének annál inkább.

Az agrár- és vidékpolitika művelői gyakran kerülnek egymással szembe. Gyakran halljuk, hogy a szektorális támogatások a vidékfejlesztéstől veszik el a levegőt (az EMVA források mintegy felét teszik ki az agrártámogatások). Jellemző igény, hogy ezeket a mezőgazdaság támogatása helyett vidéki települések fejlesztésére, ökológiai értékek megőrzésére stb. fordítsák. Nem lebecsülve az agrárlobbi erejét ebben a folyamatban, de ismételten hangsúlyozni kell, hogy a vidék legfontosabb ágazatáról beszélünk, (különösen, ha nem a mezőgazdasági alaptévékenységre, hanem a teljes vertikumra, az agribizniszre gondolunk) amelynek (akár igen jelentős) támogatása több okból is indokolható. Mindenek előtt azzal, hogy az ágazat műszaki színvonalában, technikai-technológiai fejlettségében komoly hiányosságok vannak (*Buday-Sántha, 2010*) – a versenytársakhoz képest különösen. Az e téren tapasztalható lemaradást csak intenzív műszaki fejlesztéssel lehet megoldani, ez pedig rendkívül tőkeigényes. Szintén *Buday-Sántha* hívja fel a figyelmet arra is, hogy „a mezőgazdaság fejlettségétől függ az is, hogy milyen más tevékenységek fejleszthetők³ (...) milyen tájkép és kultúrtáj fogadja az érkezőket” (75. o.) Majd azt is hangsúlyozza, hogy csak a korszerű mezőgazdaság képes tartós foglalkoztatásra. Az ágazat támogatását tehát foglalkoztatási szempontok is indokolhatják, amely ha nem ágazati, hanem

³ pl. mezőgazdasági és erdészeti termékek feldolgozása, bioetanol és biodízel előállítása, biomasszaalapú energiatermelés, biogáz fejlesztés stb.

vidékfejlesztési kérdésként merül fel, rendkívül fontosnak tűnik. A mezőgazdaság a vidékgazdaságban érdemi foglalkoztató csak akkor lehet, ha termelési potenciált ki tudja használni. Ehhez azonban a termelés- és tulajdonosi szerkezet jelentős reformjára, az ágazat komplex (agribizniszként értelmezett) fejlesztésére lenne szükség. Az iparosodó mezőgazdaság egyre nyitottabb: termékeinek egyre nagyobb hányadát dolgozza fel az élelmiszeripar, és egyre nagyobb mértékben van ráutalva más ágazatok outputjaira (vegyipar, gépipar). E sokoldalú kapcsolatrendszer leírására szolgál az agribiznisz (kb. agráripari komplexum) kifejezés. Vagyis az agribiznisz az ellátó ágazatok, a mezőgazdasági (nyersanyag) termelés az élelmiszeripar és élelmiszerkereskedelem együttese. Nyilvánvalónak tűnik, hogy ebben a szemléletben az agrárium jelentősége sokszorosa annak, amit ma a GDP előállításban és a foglalkoztatási szerkezetben fel tud mutatni. Ha mindehhez hozzátesszük a mai modern, csúcstechnológiákra épülő modelleket (géntechnológia, speciális ökológiai követelményekre épülő biogazdaságok), a változó fogyasztói attitűdök miatt átalakuló piacokat azt látjuk, hogy a agribiznisz jelentősége tovább növekszik. A közös piacon belül a versenyképesség megerősítéséhez az agribiznisz szemlélet megerősödése alapfeltétel.

Bár jelentős változások történtek a birtokszerkezetben (6. táblázat) még domináns a térségben a törpebirtokok jelenléte. A táblázat mutatja, hogy jelentős birtokkoncentráció a kétezres években Bulgáriában és Magyarországon is, de szinte érintetlen marad a rendkívül széttöredezett román birtokstruktúra. Ha ezek a kis családi gazdaságok képesek is túllépni az önellátás keretein, jellemzően gyengén integrálódnak és igen gyenge a jövedelemtermelő képességük.

6. táblázat: A birtokszerkezet változása

	farmok átlagos mérete (ha)	
	2000	2012
Bulgaria	4,4	12,1
Czech Republic	151	152,4
Hungary	4,7	8,1
Poland	6,6	9,6
Romania	3,1	3,4
Slovakia	50,2	77,5
Slovenia	5,6	6,5

Forrás: Eurostat

A kisgazdaságok mellett találunk igazán hatékony, nagy területen termelő nagygazdaságokat is, hiányzik viszont a két pólus között a középparaszti gazdálkodó réteg, miközben az unió mezőgazdasági és vidékfejlesztési politikájának egyik fő célcsoportját jelentenék. Kelet-Közép Európában a közepes méretű (5-50 hektár közötti) gazdaságok száma fele annyi, mint az EU-15-ök átlagában. Szlovénia vagy Lengyelország, közepes méretű gazdaságok elfoglalja a legnagyobb részét a Szlovákia és Magyarország, valamint kisebb mértékben a Cseh Köztársaság, hogy ezek a gazdaságok kevésbé jellemzőek.

Az 1989-90 utáni sokkot a térség mezőgazdasága nem tudta teljesen kiheverni, a csatlakozás időpontjában is alacsony szinten volt a munkaerő termelékenység, ami a krónikus tökehiánnyal együtt erősen fékezi a szektor és a vidék sikeres integrációját. Az utóbbi években már gyakoribbak a

kapacitásfejlesztések, de túlnyomóan a gabonatermelésben jelennek meg ennek eredményei (Magyarországon, Csehországban és Szlovákiában), kevésbé az állattenyésztés területén. A mezőgazdasági termelékenység növekedéséhez az uniós csatlakozás érdemben nem tudott hozzájárulni. A gyorsan változó termelési rendszerek (munkaerő helyettesítő tőke – jellemzően a nagyüzemeknél) miatt is jelentős a munkaerőigény csökkenése. (Halamska, 2011).

A régió kisgazdaságainak fejlődését a csatlakozás alig segítette, az uniós agrárpolitika nem igazán talált/kínált megoldást problémáikra. Ennek szükségszerű következménye, hogy a kisgazdálkodók gyakran adják fel a küzdelmet, s hagyják el a megélhetést nehezen adó vidéki életteret. A túl kis méretű gazdaságok még mindig a kelet-közép európai vidék jellemzői maradtak.

Összességében a régió mezőgazdaságára az európai közösséghez való csatlakozás inkább pozitív, a régió vidéki térségeire inkább negatív hatással volt. Ez utóbbit igazolja, hogy a rurális tértípusok lemaradása a csatlakozást követően is folytatódott. Az európai integráció sikere megköveteli a térség rurális területeinek fejlesztéséhez szükséges legfontosabb feladatok újradefiniálását, a feltételek meghatározását. Ez a legtöbb országban nem vagy nem kielégítően történt meg. *Gorton és szerzőtársai* (2009) is arra a következtetésre jutnak elemzésükben, hogy a KAP önmagában alkalmatlan a régió vidékfejlesztési problémáinak megoldására. A közösségi támogatások inkoherensek. A kelet-közép európai országok kapták a legkevesebb támogatást – hektárra, bruttó hazai termékre, kibocsátás részarányhoz vetítve egyaránt. (*Beke et al. 2011*) Ugyanott rámutatnak arra, hogy térség egyértelműen alultámogatott holott a KAP-ból kapott magasabb támogatások a rejtett potenciálok kihasználását segítenék.

3. A vidék helyzete és fejlesztése

A vidék, a vidéki térségek lehatárolása során a legszélesebb körben elfogadott kritériumrendszert az OECD dolgozta ki. Lényege, hogy a fejlett országokban a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya oly mértékben lecsökkent, hogy a vidék definíciója során ez az érték már nem lehet meghatározó. Ebből következően az urbánus és rurális térségek között csupán a népsűrűségi mutató alapján tudunk különbséget tenni. Az OECD ezt a választóvonalat a 150 fő/km² népsűrűségnél húzta meg⁴. A vidéki térségeket meghatározása során egy kis finomhangolást azért találunk. A népsűrűségi kritériumot a települések szintjén alkalmazzák, így a 150 fő/km² alatti települést rurálisnak, az e fölöttit urbánusnak tekintik, s ezután vizsgálják meg az adott térségen belül rurális és urbánus kategóriába sorolt településeken élők arányát, s három kategóriát képeznek. A térség:

- *túlnyomórészt rurális*, ha a rurális népesség aránya több mint 50 százalék,
- *jelentős mértékben rurális*, ha ez az arány 15 és 50 százalék közötti,
- *túlnyomórészt urbánus*, ha a rurális népesség aránya 15 százalék alatt marad.

⁴ Illés (2008) bár elismeri a definíció erőnyeit, felhívja a figyelmet arra, hogy az aligha alkalmazható az OECD-n kívüli területekre, s Közép és Délkelet Európában is csak korlátozottan érvényes.

Kelet-Közép Európa területének közel 90 százaléka rurális térség. Egyes régiókban a vidéki területeken élő népesség aránya meghaladja az 50 százalékot. Az EU besorolása alapján a predominantly rural kategóriába tartozó területek és az e térségekben élő népesség aránya Magyarországon a legnagyobb, Lengyelországban és Csehországban a legalacsonyabb (7. táblázat).

7. táblázat: Predominantly rural besorolású térségek és az ezekben élő népességük aránya

	Predominantly rural	
	terület (%)	népesség (%)
Bulgaria	54	37
Czech Republic	48	33
Hungary	66	47
Poland	51	36
Romania	60	45
Slovakia	59	50
Slovenia	59	44

Forrás: Eurostat alapján

Ahogy a vidék fejlettsége és fejlesztése nem választható el a mezőgazdaság, mint legrelevánsabb ágazat fejlettségétől és fejlesztésétől, a térség vidéki területeinek helyzete jórészt igazodik az agrárium teljesítményéhez, de amíg a rendszerváltás utáni sokkból a mezőgazdaság – úgy ahogy – talpra tudott állni, addig ez a vidékről (a tipikus vidéki területek túlnyomó többségéről) nem mondható el.

A vidéki népesség az elmúlt évtizedben jelentősen csökkent, a falvak többségében súlyos a társadalmi és demográfiai krízis. A legjelentősebb vidéki exodus a határtérségekben és a hegyvidéki területeken figyelhető meg. (Mladenov – Ilieva, 2012)

A globalizációhoz kapcsolódó lokalizáció a vidéki területek felértékelődéséhez, és a lehetőségek kiszélesedéséhez vezetett, a helyi értékek és a belső erőforrások szerepének előtérbe helyezése által. A világ gazdaság folyamatainak hatására, elsősorban a fejlettebb piacgazdasággal rendelkező országokban világosan körvonalazódnak a vidék szerepének és funkcióinak változásai, és azok a folyamatok, melyek Közép-Kelet-Európa országaiban még most erősödnek fel igazán. Ezek a változások (pl. a vidék elnéptelenedése, az ingázás és a társadalmi mozgások, a növekvő rekreációs és tájfenntartási, környezetvédelmi igény, a gazdaság újszerű térbeli szerveződése) Európa nyugati országaiban már az 1970-es években jelentkeztek, és felszínre hozták a *konzekvens vidékfejlesztés szükségességét*. A gazdasági és társadalmi változások hatására a térhasználat újfajta módjai fedezhetők fel (pl. turizmus, rekreáció, környezetmegőrzés stb.), miközben a vidéki területek egyre inkább differenciálódnak.

A multifunkcionális vidék megteremtése, az *egyes funkciók sikerei mellett* lehetnek a régió rurális térségei is sikeresek. A mezőgazdaság funkciói közé az alábbiak sorolhatók (Gazdag, 2009):

- Biztonságos, egyenletes minőségű élelmiszer előállítás belföldön,
- megfelelő exportárualap biztosítása,
- a vidéki lakosság megélhetésének biztosítása,

- a termőföld minőségének és mennyiségének, a táj kultúrállapotának megőrzése⁵.

A rurális térségekre nagymértékben hatnak olyan erők, amelyek törékeny társadalmi-gazdasági egyensúlyukat veszélyeztetik. A gyengülő gazdasági teljesítmény nagyrészt a mezőgazdasági tevékenység csökkenéséhez köthető, ez a fiatalok elvándorlását, a népesség elöregedését és fogyását eredményezi, mindez pedig a megfelelő életszínvonal megőrzéséhez nélkülözhetetlen szolgáltatások leépüléséhez vezet. A vidéki térségekben a mezőgazdasági termelés mellett az ökológiai és társadalmi-kulturális funkció is ismert és elismert. A vidéki térségek funkciói az alábbiak (*Buday-Sántha, 2011 18. o. alapján*):

- *Gazdasági (termelési) funkció*: piacépes, jövedelmező mezőgazdasági termelés (élelmiszer, ipari alapanyag) biztosítása, megfelelő jövedelem biztosítása a gazdálkodóknak, a termelékenység növelése, műszaki fejlesztés, innováció. A gazdasági jellegű funkció elemei közé sorolhatók továbbá az alábbiak:
- *Ökológiai funkció*, mely az alábbi elemeket foglalja magába:
 - A természeti elemek védelme (víz, föld, levegő).
 - A biológiai változatosság, az élővilág sokféleségének megőrzése, különös tekintettel a genetikai sokféleségre, az ökoszisztémák működésére.
 - A táj kultúrállapotának fenntartása⁶
 - a vadon élő növény- és állatvilág védelme jogi eszközök és megfelelő ökológiai feltételek biztosításával.
- *Társadalmi-kulturális funkció*: A vidéken élők számára megfelelő életszínvonal biztosításával a vidéki közösségek, a vidéken élők segítése annak érdekében, hogy értékeiket, lehetőségeiket felismerve maguk vegyék kézbe saját sorsuk irányítását. Készek és képesek legyenek a nemzeti, kulturális értékek, hagyományok megőrzésére.

Az uniós fejlesztéspolitikában a vidékfejlesztésre egyre nagyobb hangsúlyt próbálnak helyezni. Erre utal, hogy mezőgazdaság fejlesztését szolgáló alap nevébe bekerül a vidékfejlesztés (EMVA), amely önálló pillérként igyekszik a rurális térségekben a fenti vidékfunkciók mentén diverzifikációt erősíteni. A vidékpolitika hangsúlyának növekedése egybeesik – bár attól jórészt független – a keleti bővítés időszakával. Így a kelet-közép európai országok agrár- és vidékfejlesztési politikája a KAP-on belül is szolgál ágazati, struktúrapolitikai elemeket és terület specifikus elemeket egyaránt.

A vidékfejlesztésnek van egy meghatározott, az EU Bizottsága és a nemzeti kormányok által jóváhagyott és ellenőrzött programja és szabályrendszere. E program végrehajtására létrejött egy intézményrendszer, A vidékfejlesztés végrehajtására az agrárpolitika második pilléréként bár jelentős források vannak elkülönítve, azonban az agrártámogatásokhoz képest lényegesen kevesebb forrás kerül különböző vidéki célok elérésére. A vidékfejlesztési intézkedések (3. és 4. tengely) forrásai az agrártámogatásoktól eltérően nem normatív, hanem verseny alapon, pályázati rendszerben kerülnek el

⁵ Mindezeknek a funkcióinak akkor felelhet meg az ágazat, ha megfelelő tulajdonviszonyok, üzemi- és szervezeti struktúrák, méretek biztosítják a működés gazdasági hatékonyságát. *Gazdag (2009)* szerint ehhez nem a kis- és középvüzemek, hanem a versenyképes, megfelelő méretű, diverzifikációra képes, multifunkcionális nagyüzemek jelenthetik a megfelelő keretet.

⁶ A táj kultúrállapotának az országimázs formálásában meghatározó szerepe van, ezért a vidék állapota az idegenforgalom fejlesztésének egyik igen fontos alapfeltétele.

a végső kedvezményezettekhez. A vidékfejlesztési politika céljait, intézkedéseit az EU elvei és rendeletei alapján a tagállamok kormányai fogalmazzák meg.

Az uniós (vidékfejlesztési) források megszerzéséhez készülő fejlesztési stratégiákat elemezve, kizárólag a különböző kelet-közép európai országokban készült dokumentumokat vizsgálva rendkívül homogénnek tűnik a kelet-európai vidék, holott a fentiek során épp azt bizonyítottuk, hogy milyen jelentős a változatosság. Jóformán nincs különbség a legjelentősebb problémák definiálása és a legfontosabb célok meghatározása tekintetében. Az uniós fejlesztéspolitika logikáját is követő stratégiák egy kaptafára készülnek. Mindenütt a vidéki népesség életszínvonalának, munkalehetőségeinek javítása a cél - jellemzően a gazdasági növekedésen keresztül. Mindenütt megjelenik a sokszor konkrét tartalmakat nélkülöző „fenntartható fejlődés” támogatása, a mezőgazdaság versenyképességének javítása.

A régió mezőgazdaságának és vidékének helyzete, kilátásai, nehézségei és lehetőségei a SWOT-analízis módszerének segítségével jól összefoglalható.

8.táblázat: A régió mezőgazdaságának és vidékének SWOT-elemzése

ERŐSSÉGEK	LEHETŐSÉGEK
<ul style="list-style-type: none"> – Kedvező, helyenként kiemelkedő termőhelyi adottságok, természeti feltételek több országban is – Felszívható munkaerő – Egyes országokban (főleg Magyarország) kiváló felsőoktatási bázisok, magas szakértelem. – Megváltozott természeti környezet alacsony aránya. – Turisztikai potenciál – Kulturális és természeti értékek – Kedvező biogazdálkodási feltételek. 	<ul style="list-style-type: none"> – Geopolitikai helyzet – Biotermékek piacának bővülése – Egységes Európai Piac – Agrárgazdaságok bevételeinek növekedése
GYENGESÉGEK	VESZÉLYEK
<ul style="list-style-type: none"> – Társadalmi infrastruktúra elmaradottsága – Elvándorlás – Közlekedési infrastruktúra állapota – Jelentős regionális különbségek – Tőkehiány – Alacsony mobilitás – Birtokstruktúra problémái – Gyenge az agribiznisz 	<ul style="list-style-type: none"> – Területi különbségek növekedése – Klímaváltozás – termelés kockázatainak növekedése – Egységes Piacon pozícióvesztés – Uniós fejlesztési források beszűkülése – A rurális térségek végletes elszegényedése

A csatlakozást követő tíz év mérlegét vonja meg Jám bor (2014) egy tanulmányában. Ebben agrárteljesítményt és vidékteljesítményt egyaránt számít. Általános megállapítása, hogy mindenki nyert a csatlakozással, de amíg Lengyelország egyértelmű nyertes, addig Szlovákia és Magyarország tudta legkevésbé kihasználni a lehetőségeket.

Ami a vidékteljesítményt illeti (uo.): a vidéki népesség számát Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában és Szlovéniában növelni tudták, míg a legnagyobb mértékben (14 százalékkal) Magyarországon csökkent ez a mutató. A vidéki foglalkoztatás Jám bor adatai szerint Magyarországon Szlovéniában és Csehországban csökkent. A vidékteljesítmény méréséhez a kutatás módszertana

továbbá a város-vidék közötti GDP különbség alakulását, az autópálya sűrűséget és az iskolát korán elhagyók arányát használta fel. Mindezek alapján Lengyelország, Csehország és Szlovákia vidékteljesítménye a legjobb, Magyarországé a legrosszabb a térség 2004-ben csatlakozott országai sorában sorában.

LEADER programok az kelet-közép európai országokban

A LEADER programot (Helyi akciók a vidéki gazdaság fejlesztése érdekében) többen sikertörténetként könyveli el. Ennek kézenfekvő bizonyítéka, hogy 2007-től, három kísérleti programozási időszak után a program bekerült az EU mainstream vidékfejlesztési politikájába annak ellenére, hogy alulról történő építkezésével, önálló helyi döntésekre épülő filozófiájával nehezen összeegyeztethető a centralizáló kormányzati politikák és a legapróbb részleteket is ellenőrizni akaró EU programok számára. Chrystopher Ray (2000) ezt a vidékfejlesztési módszert, programot posztmodern, egyfajta „anarchista” programnak nevezte, mivel az filozófiája szerint nem az európai és nemzeti adminisztráció döntései szerint alakul, hanem a tervezéstől a program menedzselésig, a pályáztatástól a megvalósításig a döntés jogát együttműködő, helyi közösségek kapják meg. Ez a felfogás gyökeresen ellentmond az agrár-vidékfejlesztési program fentről meghatározott, szigorúan szabályozott és ellenőrzött bürokratikus természetének.⁷ Innen világosan látszik, hogy olyan programról van szó, amelynek sikeres megvalósítása, a források (bár összességében alacsony költségvetésű pillérről van szó) célzott, hatékony felhasználása jelentősen függ a tagállami intézmények szintjén kialakított keretektől, és a lokális közösségek felkészültségétől, kreativitásától.

Chevalier és Maurel (2010) Lengyelországban, Csehországban Litvániában és Magyarországon végzett kutatásaik során azt vizsgálták, milyen társadalmi-gazdasági és politikai kontextus fogadja az uniós vidékfejlesztési gyakorlatot a kelet-közép-európai vidéki térségekben, s ez hogyan módosítja annak hatásmechanizmusait. Ennek kapcsán a „policy átviteli és átvételi folyamat”-jellegét hangsúlyozzák azzal, hogy annak eredménye országos és helyi szinten is a teljes „intézményi lehetőség struktúrá”-tól függ. A policy átvitel-átvétel ciklusban négy főszereplőt különböztetnek meg:

- folyamat irányítója (process manager): a policy modellt kezdeményező,
- megvalósítók (operator): a fő döntéshozók,
- segítők (facilitátor):, a modell elterjedését segítők,
- befogadók (recipients): a modell alkalmazói

Véleményük szerint az EU vidékfejlesztési politikájának szabályozása „puha” szabályokon alapul, a tagállamok és a régiók az irányításban viszonylagos autonómiát élveznek, bizonyos szabadságot is ad a modell módosítására. Ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy a politika átvitel-átvételi folyamatra az *adott ország politikai rendszerének intézményi és normatív keretei jelentős hatással* vannak. Az

⁷ Persze, ahhoz, hogy kísérletezni lehessen, hogy a program eltérhessen a fő vidékfejlesztési programtól, szükség volt az európai és a nemzeti döntéshozó testületek ilyen irányú döntésére, intézményeire és azokra a szabályokra, amelyek egy decentralizált program működését lehetővé teszik. Nem utolsósorban azokra a helyi szereplőkre, akiket egy ilyen programmal meg lehet szólítani. Természetesen azok a szabályozások is érvényben vannak, amelyek a közpénzek fejlesztési célú elköltéséről rendelkeznek.

irányítóknak elsődleges szerepük van a programok értelmezésében, szabályozásában és menedzselésében, Közös jellegzetesség még a központosított jelleg a tanszparencia hiányosságai, és a helyi szereplők által javasolt stratégiák értékelésének és a projektek finanszírozásának viszonylagos lassúsága. E megállapításhoz kapcsolódik az a dilemma is, mely egyben a program lényegét érinti, nevezetesen, hogy az egyes vidéki térségekben a társadalmi tőke alacsony színvonala mellett a LEADER megközelítés elegendő-e a helyi szereplők meglévő kapacitásainak újraélesztésére, a helyiek kezdeményezően tudnak-e fellépni a programban? Mindezekből pedig arra lehet következtetni, hogy az a fentről lefelé irányuló – top down típusú – politika, amely megpróbálja a fejlesztés endogén modelljét támogatni, belső konfliktust hordoz magában. Fontos kérdés, hogy vajon ilyen feltételek közepette az általános irányelvek elegendőek-e, vagy ezek az elvek könnyen szenvednek csorbát, jelentősen rontva az endogén fejlesztési modell hatékonyságát. Chevalier és szerzőtársai (2012) egy kelet-közép európai összehasonlító kutatás során⁸ arra a megállapításra jutnak, hogy az EU régi tagállamaiban jellemzően sikeres programot a térségben bár rendkívül lelkesen, nagy várakozásokkal fogadják, a legtöbb országban ez a lelkesedés hamar alábbhagy. A fejlesztések kedvezményezettjei, a vidéki közösségek centralizációt, túlzott bürokráciát érzékelnek. Lassú a pályázatás mechanizmusa, sok a késedelem, túl merevek a szabályok. A problémák minden vizsgált kelet-közép európai országban jelen vannak, de nem egyforma súllyal. A források felhasználásának hatékonyságában ezért is van különbség az egyes országok között. Míg Csehország inkább a pozitív példa, addig Magyarország, Románia és Bulgária a negatív. Itt a helyi akciócsoportok többségében inkább csalódás a jellemző, így ez a módszertana miatt fontos vidékfejlesztési program a potenciális lehetőségei alatt teljesít a térségben.

Összegzés

A vidéki jólét nem egyetlen, de egyik legfontosabb forrása a mezőgazdaság volt és jórészt az is marad. A szektor további modernizációjára, színvonalas gazdálkodásra, valódi és mérhető teljesítményre van szükség. Ezek hiányában a vidék kielégítő fejlődésére nincs valós esély. Innovációkra, a legfejlettebb technológiák sikeres adaptálására, nagyobb kockázatvállalásra (ezt támogató intézményrendszerre), integrációkra, szövetkezetek létrehozására van szükség.

A kibocsátás egyre inkább növénytermesztés (ezen belül is a nagytablás művelési módok) felé tolódik el, amelyek jórészt a birtokszerkezet természetes következménye. Amennyiben a mezőgazdaságtól a vidék fejlesztését is elvárjuk, úgy diverzifikálni kell a mezőgazdasági struktúrát is. Lehetőséget biztosítani a munkaintenzívebb ágazatoknak (zöldség, gyümölcs), fejleszteni az állattenyésztést és a kapcsolódó feldolgozóipart, s mindennek előtt támogatni a különféle integrátori programokat. A mezőgazdasági struktúrát és a teljesítményt középpontba állítva a szektor képessé tehető arra, hogy a vidéki életminőség javulásában érdemi szerepe legyen.

A vidék fejlődése érdekében is szükség van tőkebevonásra, akár külföldi tőkére is. A modernizáció, a műszaki fejlesztések az önköltség csökkentésén keresztül teremthetik meg annak a lehetőségét is, hogy versenyképessé váljanak ezen országok mezőgazdasági, élelmiszeripari üzei az import termékekkel szemben. *Beke és szerzőtársai* (2011) is megállapítják, hogy a lengyel, román, szlovén és magyar mezőgazdaságban – érdemi tőkebevonással – jelentős fejlődési potenciál van.

⁸ ALDETEC: Action Local et Developpement du Territoire en Europe Centrale

Felhasznált irodalom

- BAZIN, GILLES (2007). Politique agricole commune à l'Est. Premiers résultats. *Le courrier des Pays de l'Est*, n° 1063, octobre, p. 4-11.
- BOURDEAU-LEPAGE, LISE – BAZIN, GILLES (2011): L'agriculture dans les Pays d'Europe Centrale et Orientale : continuité et adaptation in: *Économie rurale* <http://economierurale.revues.org/3214>.
- BUDAY-SÁNTHA ATTILA: (2011): Agrár- és vidékpolitika. Dialóg-Campus Pécs, 2011. 377 o.
- BUDAY-SÁNTHA ATTILA: (2010): A vidék sorsa, a vidék helyzete, vidékfejlesztés. In: Fábián A. (szerk.): Párbeszéd és együttműködés. Nyugat-Magyarországi Egyetemi Kiadó, Sopron pp: 67-82.
- BEKE J. – FORGÁCS A. – TARJÁN T. (2011): Európai uniós országcsoportok mezőgazdasági teljesítményének összehasonlító vizsgálata. in: *Gazdálkodás* 1. pp. 39-51.
- BELUSZKY PÁL (2010): Mi a helyzet falun. In: Fábián A. (szerk.): Párbeszéd és együttműködés - Területfejlesztési szabadegyetem 2006-2010. Sopron NYME Kiadó. pp. 83-96.
- BURGERNÉ GIMES ANNA (2001) A közép-európai országok gazdaságának és mezőgazdaságának összehasonlító elemzése. Századvég Kiadó 196 o.
- CERULÍKOVA, A. – DOČOLOMNASKÁ, E. – HAASOVÁ, G. (2014): Sight of the Regions of Slovakia. Bratislava, Statistical Office of the Slovak Republic.
- CHEVALIER, PASCAL – MAUREL, MARIE-CLAUDE. (2010): Policy Transfer of the Local Development ModelThe Leader Program Implementation in Central European countries Paper presented at the Regional Studies Association Annual International Conference.
- CHEVALIER, P – MAUREL, M. – PÓLA P. (2012): L'expérimentation de l'approche LEADER en Hongrie et en République Tchèque: Deux logiques politiques différentes. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*. vol 43. no. 3. pp. 91-143.
- CSÁKI CSABA (1998): Közép-Kelet-Európa és a volt Szovjetunió agrárgazdasága a kilencvenes évek második felében. In: *Közgazdasági Szemle*, XLV. évf. 3. sz pp: 203-222.
- CSÁKI CSABA–JÁMBOR ATTILA (2012): Az európai integráció hatása a középkelet-európai országok mezőgazdaságára. In: *Közgazdasági Szemle*, LI X. évf. 6-7 sz. pp 892–910.
- CSÁKI CSABA–JÁMBOR ATTILA (2010): Five Years of Accession: Impacts on Agriculture in the NMS. *EuroChoices*, Vol. 9. No. 2. pp: 10–17.
- CSÁKI CSABA–JÁMBOR ATTILA (2009): The Diversity of Effects of EU Membership on Agriculture in New Member States. FAO Regional Office for Europe and Central Asia, Policy Studies on Rural Transition, No. 4.
- CZECH REPUBLIC. Portraits of the regions. Prague, Ministry of Regional Development, 2005.
- DARROT, CATHERINE (2008). Les paysans polonais à l'épreuve de la PAC, une analyse multi-disciplinaire d'un référentiel de politique publique. Rennes, thèse de doctorat, Agrocampus-Ouest, 523 p.

- FARKAS MÁTÉ - SZABÓ PÁL (2010): Regionális térszerkezeti sajátosságok Kelet-Közép-Európában és országaiban. Közép-Európai Közlemények, VII. évf. 3-4.sz. 120-132.o.
- GAZDAG LÁSZLÓ (2009): Magyarország útvesztése – a rendszerváltás közgazdaságtana. Mundus, Budapest 247 p.
- GORTON, M.–HUBBARD, C.–HUBBARD, L. (2009): The Folly of European Union Policy Transfer: Why the Common Agricultural Policy (CAP) Does Not Fit Central and Eastern Europe. Regional Studies, Vol. 43. No. 10. pp. 1305–1317.
- HALAMSKA, MARIA (2011): The Polish Countryside in the Process of Transformation 1989-2009. Polish Sociological Review, 1/2011, pp. 35-54.
- ILLÉS IVÁN (2008): Regionális gazdaságtan – területfejlesztés. Typotex, Bp. 262 o.
- ILLÉS IVÁN (2002): Közép- és Délkelet Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók. Dialóg-Campus, Bp-Pécs, 2002. 362. o.
- JÁMBOR ATTILA (2014): Tíz évvel a csatlakozás után: az új tagországok agrárteljesítményei. In: Gazdálkodás 6. pp: 508-592.
- KÁPOSZTA JÓZSEF (2014): Területi különbségek kialakulásának főbb összefüggései. In: Gazdálkodás 5. pp: 399-412.
- J. LIESKOVSKY – P. BEZÁK – J. SPULEROVA – T. LIESKOVSKY – P. KOLEDA – M. DOBROVODSKA – M. BÜRGI – U. GIMMI (2015): The abandonment of traditional agricultural landscape in Slovakia – Analysis of extent and driving forces. In: Journal of Rural Studies 37. pp. 75-84.
- MACIULYTE, JURGITA (2004): La recomposition de l'espace rural lituanien dans la perspective de l'intégration européenne/ The reconstitution of the Lithuanian rural space in light of the European integration. in: Annales de Géographie No. 636 pp. 188-210.
- MEISEL SÁNDOR - MOHÁCSI KÁLMÁN (1997): Az Európai Unióhoz való csatlakozás néhány élelmiszergazdasági összefüggése. In: Közgazdasági Szemle, 3. sz. pp: 217-232.
- MLADENOV, CHAVDAR, - ILEIVA, MARGARITA (2012): The depopulation of the Bulgarian villages. in: Bulletin of Geography. Socio-economic Series No. 17 99–107
- PAVEL POSPECH (2014): Discursive no man's land: Analysing the discourse of the rural in the transitional Czech Republic in: Journal of Rural Studies 34. pp. 96-107.
- SOMAI MIKLÓS (2014): 10 éve az EU-ban: Az agrártermelés fejlődése. in: A világgazdasági Intézet blogja. http://vilaggazdasagi.blog.hu/2014/11/04/10_eve_az_eu-ban_az_agrartermeles_fejlodes
- STRZELECKA, ELZBIETA (2007): Regionális-és vidékfejlesztés Lengyelországban az Európai Unió vonatkozásában. Tér és Társadalom 21. évf. 4. sz. pp: 179-202.